

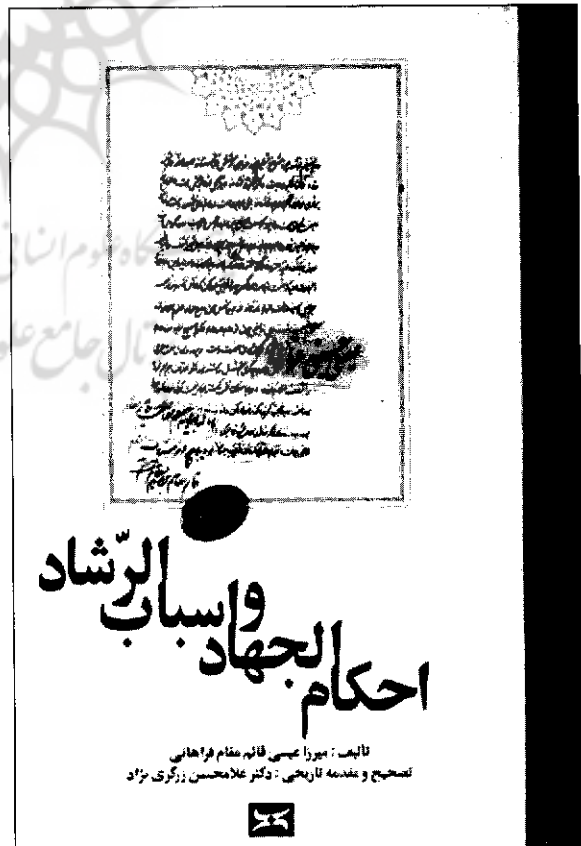
کتاب‌شناسی توصیفی رساله‌های جهادیه *

مقدمه:

در آستانه دهه دوم سلطنت فتحعلی‌شاه قاجار، جنگ‌های دوره اول ایران و روس آغاز شد و یک دهه ادامه یافت. (۱۲۲۸-۱۲۱۸ ق) شکست ایران و انعقاد عهدنامه گلستان حاصل جنگ‌های ده ساله دو کشور بود. سیزده سال بعد از انعقاد عهدنامه مذکور و متارکه جنگ، بار دیگر میان دو کشور جنگی در گرفت که بیش از دو سال طول نکشید (۱۲۴۳-۱۲۴۱ ق) و در نهایت با شکست ایران و انعقاد عهدنامه ترکمان‌چای خاتمه یافت. چنان که از برخی منابع تاریخی دوره فتحعلی‌شاه نظیر **مآثر السلطانیه** برمی‌آید، تقریباً از اواسط دوره اول (۱۲۲۳ ق) جنگ‌های ایران و روس، شاه و عباس میرزا که ضعف و استیصال دربار قاجار را در دفاع از کشور به عینه می‌دیدند، در این اندیشه برآمدند که از علما، استمداد نمایند، شاید با صدور فتاوی جهاد از سوی آنها، آحاد مردم برای شرکت در جنگ ترغیب و تشویق شوند. بنا بر چنین ضرورتی بود که دو تن از علما (ملا محمدباقر سلماسی و صدرالدین تبریزی) از سوی عباس میرزا (متوفی ۱۲۴۹ ق) و میرزا بزرگ قائم‌مقام فراهانی (متوفی ۱۲۳۷ ق) برای دریافت فتاوی جهادیه فقها و مراجع به سوی آنها ماموریت یافتند. بدین ترتیب «در اندک مدت رسایل عدیده از اطراف و جوانب رسید. در رساله شیخ جعفر (کاشف‌الغطاء) و آقاسیدعلی (طباطبایی) که رئیس مجتهدین بودند صراحتاً تعیین نیابت امام و وکالت فقهای ذوی‌العز و الاحترام درین مقام نگاشته و به دلایل واضحه و براهین ساطعه تصریح نموده که امروز محاربات با جماعت روسیه جهاد است.» (مآثر السلطانیه، ص ۱۴۵).

میرزابزرگ بعد از دریافت جهادیه‌های علما، علاوه بر تنظیم و تدوین «به راستی دست به تألیفی جدید زد.» (احکام‌الجهاد و...، ص ۸۵ و ۱۱۲) و اثری در یک دیباچه و هشت باب و فصول متعدد با عنوان **احکام‌الجهاد** و اسباب‌الرشاد پدید آورد که به رساله جهادیه کبیر موسوم شد. میرزابزرگ در قسمتی از دیباچه در ضرورت احیاء رسم جهاد در زمان غیبت امام (ع) چنین نوشت: «کفار بنی‌الاصفر، که از جانب شمال ایران، مجاور ثغور آذربایجان بودند، دست تعرض به حوزه اسلام گشوده، بر خاطر علمای اعلام، علامت الهام پدید آمد، که ذات مسعود شهریار یگانه، در این زمانه، که زمان غیبت امام علیه‌السلام است، [...] مخصوص باشد و احکام دولت روزافزون، به حجت عقل و نقل منصوص به تیغ جهاد، که از عهد امام علیه‌السلام در مهد

○ نصرالله صالحی

تقریباً از اواسط دوره اول (۱۲۲۳ ق) جنگ‌های ایران و روس، فتحعلی شاه و عباس میرزا که ضعف و استیصال دربار قاجار را در دفاع از کشور به عینه می‌دیدند، در این اندیشه برآمدند که از علما، استمداد نمایند، شاید با صدور فتاوی جهاد از سوی آنها، آحاد مردم برای شرکت در جنگ ترغیب و تشویق شوند

باشد؟...» (احکام‌الجهاد و... ص ۱۰۸)

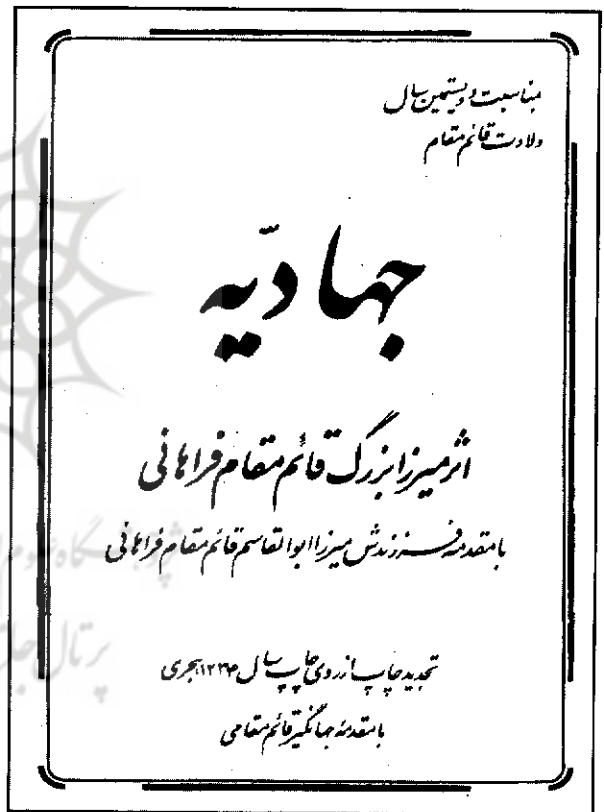
چنان که گذشت فتاوی علما در وجوب جهاد با روس‌ها و همت آنها در نگارش رساله‌های مستقل، موجب پدید آمدن رساله‌های متعدد و در نتیجه شکل‌گیری گونه‌ای از ادبیات در سده سیزدهم شد که مرحوم دکتر عبدالهادی حائری به درستی از آن به «ادب جهادی» تعبیر کرده است. در این کتاب‌شناسی علاوه بر ذکر مشخصات دقیق رساله‌های جهادی منتشر شده و منتشر نشده مربوط به جنگ‌های ایران و روس، تعدادی دیگر از رساله‌های مربوط به جنگ انگلیس و ایران (۱۲۷۳ ق) و نیز جنگ جهانی اول و تجاوز دول استعماری به بلاد اسلامی (۱۳۳۶-۱۳۳۲ ق) نیز فراهم آمده و معرفی شده است.

۱ - قائم‌مقام فراهانی، میرزا عیسی: احکام‌الجهاد و اسباب‌الرشاد، تصحیح غلامحسین زرگری‌نژاد، انتشارات بقعه، تهران، چاپ اول، ۱۳۸۰، ۴۳۴ ص.

کتاب مشتمل است بر فهرست مندرجات (ص ۵-۶)، مقدمه مصحح (ص ۹۰-۹)، متن کتاب (ص ۳۸۴-۹۳)، اختلاف نسخه‌ها (ص ۳۹۵-۳۸۶)، فهرست‌های راهنما (ص ۴۲۸-۳۹۸) منابع و مأخذ (ص ۴۳۴-۴۲۹).

توضیح: این اثر در واقع همان رساله معروف جهادیه کبیر است که برای نخستین بار به گونه‌ای منقح و مطلوب انتشار یافته است. پیش‌تر در مقدمه به چگونگی و علت فراهم آمدن این اثر اشاره اجمالی شد. در این جا این نکته اضافه می‌شود که میرزا بزرگ (قائم‌مقام اول) از روی این اثر دو تلخیص دیگر نیز فراهم آورد، یکی کم خلاصه که به جهادیه وسطی و دیگری پیش خلاصه که به جهادیه صغیر معروف است. بنا به اظهار مصحح، میرزا بزرگ از خود علاقه‌ای به انتشار دو جهادیه کبیر و وسطی نشان نداد و لذا این دو اثر به صورت محدود نسخه‌هایی در کنج کتابخانه‌ها باقی ماند (ص ۸۴)، اما جهادیه صغیر که مطلوب خاطر خوانندگان قرار گرفته بود در فواصل سال‌های میان جنگ اول و دوم ایران و روس یعنی در سال ۱۲۳۴ قمری در تبریز به صورت چاپ سنگی منتشر شد.

۲ - قائم‌مقام فراهانی، میرزا عیسی: جهادیه [به کوشش] جهانگیر قائم‌مقامی، تهران، (بی تا، بی نا)، بیست + ۷۸ ص.

نیام خفته بود و زنگ فراغ گرفته، دیگر باره سر بر آورد و رستخیزی دیگر آورد، که صراط تکلیفش در میان است و از دو جانب جاده دوزخ و جنان...» (احکام‌الجهاد و... ص ۱۰۳).

میرزا بزرگ در جای دیگر از دیباچه خود با استناد به احکام جهاد از مشروعیت جهاد در رکاب شهریار دوران - فتحعلی شاه خاقان - این‌گونه سخن گفت: «فحاوی فتاوی جهاد، که از دیرباز در حجاب رسایل نهفته بود و همچنان در حکم ناگفته، اگر در این زمانه، که شهریاری چنان در تخت بخت است و گیر و داری چنین، از دشمنی سخت باز به آیین پیش، مستور و محجوب مانده، کجا از رسم دین‌داری سزد؟ چرا در کیش دولتخواهی روا

کتاب مشتمل است بر مقدمه قائم مقامی در احوال میرزا عیسی و میرزا ابوالقاسم قائم مقام (پنج - بیست)، متن کتاب (ص ۷۶-۱) شجره نامه خاندان قائم مقام (یک برگ)، فهرست اعلام (ص ۷۸-۷۷).
توضیح: اثر حاضر تجدید چاپ از روی چاپ سنگی سال ۱۲۳۴ هجری قمری است که به همت مرحوم جهانگیر قائم مقامی به مناسبت دوستمین سال ولادت قائم مقام در تهران منتشر شده است. این اثر در واقع بیش خلاصه احکام الجهاد یا جهادیه کبیر است که توسط شخص میرزا بزرگ صورت گرفته و به جهادیه صغیر موسوم شده است. عبدالرزاق ذنبلی در مائو السلطانیه اشاره کرده است که میرزا بزرگ بنا به درخواست سرتیبیان و سرهنگان به تلخیص و ترتیب رساله ای پرداخت که چون در نهایت اختصار بود، مطلوب خاطر خوانندگان آن قرار گرفت (بنگرید به: مقدمه مصحح احکام الجهاد و... ص ۸۴).

علمای آذربایجان بوده و در آنجا سکونت داشته است. از دید کوشنده محترم، ویژگی مهم رساله حاضر در این است که مؤلف جنایات روس ها را در شهرهای اشغالی به وضوح و با ذکر شواهد مستند بیان کرده است. مؤلف در خاتمه رساله از علما درخواست کرده که «زبان در کام شمشیر در نیام نکشند» رساله در یک مقدمه و شش فصل و یک خاتمه تألیف شده است.
(رک: میراث اسلامی ایران به کوشش رسول جعفریان، قم، ۱۳۷۴، دفتر دوم، ص ۲۰۷-۱۸۳: فهرست کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ج ۲۶، ص ۴۳۸، ش ۷۹۶، نسخه حاضر نسبت به نسخه چاپ شده در دفتر دوم میراث اسلامی ایران، چهار صفحه از آخر اضافه دارد.)

۴ - ارشاد عباد به حکم جهاد، مؤلف؛ به کوشش شیخ محمدرضا هدایت پناه و شیخ احمد عابدی رضوانشهری.

توضیح: این رساله در سال ۱۲۳۲ ق. یعنی در فاصله زمانی میان دو جنگ اول و دوم ایران و روس نوشته شده است. چون جنگ دوم در سال ۱۲۴۱ ق. شروع شد، معلوم است که این رساله در زمانی نوشته شده که دولت ایران در حال تهیه عده و عده برای جنگ بوده است. مؤلف رساله که یکی از مجتهدان و مراجع تقلید بوده ناشناخته است. او در برخی موارد به طلاب سفارش کرده که به نیروهای نظامی پیوسته و احکام جهاد را به آنان تعلیم دهند و نیز مردم را ترغیب و تشویق به جهاد نمایند. **(رک: میراث اسلامی ایران، قم، ۱۳۷۳، دفتر اول، ص ۱۱۷-۷۹)**

۵ - العباسیة الحداد فی جهاد اهل الشرك والاحاد (= جهادیه)، شیخ هاشم کعبی، (عربی، ۱۸۶ برگ، ۱۲ سطر).

توضیح: مؤلف که از علمای دوره فتحعلی شاه و ظاهراً از فقهایی عرب بوده، رساله مزبور را در سال ۱۲۳۰ ق تألیف کرده است.
(ر. ک: فهرست آستان قدس رضوی، ج ۲، ص ۴۰-۳۹، ش ۱۳۲).

۶ - تحفة المجاهدین، محمدحسن بن محمدابراهیم گیلانی، به کوشش علی صدراپی نیا.

توضیح: این رساله نیز یکی دیگر از رسایل جهادیه مربوط به جنگ های ایران و روس است. از محتوای رساله چنین برمی آید که مؤلف (متوفی ۱۲۴۷ ق) نزد صاحب منصبان مقبول و مورد اعتنا بوده است و نیز معلوم می شود که وی در فقه و احاطه به احادیث خیره بوده و در جای جای رساله مطالب را به آیات و روایات مستدل ساخته است (ص ۲۱۵) رساله در یک مقدمه و پنج باب و یک خاتمه تنظیم شده است. نثر آن روان و خالی از مغلق نویسی است. رساله مشتمل است بر: خطبه کتاب، مقدمه: معنی جهاد در اصطلاح لغویین و اهل شرع

باب اول: فضیلت جهاد

باب دوم: وجوب جهاد

باب سوم: اقسام جهاد، و در ملحقات آن، احکام مرابطه

باب چهارم: حرمت اقامت در بلاد شرک و کفر

باب پنجم: اقسام غنائم و احکام آن و کیفیت تقسیم غنائم.

خاتمه: در آداب مجاهدان (ص ۲۱۸-۲۱۷).

(ر. ک: میراث اسلامی ایران، قم، ۱۳۷۴، دفتر دوم، ص ۲۴۴-۲۱۱).

۳- رساله جهادیه، مؤلف؛ به کوشش علی صدراپی نیا.
توضیح: از مؤلف رساله آگاهی چندانی در دست نیست. اما از آنچه که وی در متن رساله به دست داده، چنین برمی آید که وی در سن کهولت اقدام به تألیف این رساله نموده و «پیرانه سر خود را در جرگه جوانان مجاهد» درآورده است و با «وصف ضعف کهولت»، «سلاح کین برای صلاح دین» کوشیده تا «شاید در این آخر ایام شیب به عز شهادت فائز گردد.»
 از محتوای رساله چنین برمی آید که در آخرین سال های دوران اول جنگ های ایران و روس (۱۲۲۸ ق) تألیف شده است. مؤلف احتمالاً از

فتاوی علما در وجوب جهاد با روس‌ها و همت آنها در نگارش رساله‌های مستقل، موجب پدید آمدن رساله‌های متعدد و در نتیجه شکل‌گیری گونه‌ای از ادبیات در سده سیزدهم شد که مرحوم دکتر عبدالهادی حائری به درستی از آن به «ادب جهادی» تعبیر کرده است

- ۷- تحفة العباسیة، میرزای قمی، به کوشش مرتضی رحیمی
توضیح: میرزای قمی (۱۲۳۱-۱۱۵۱ ق) که به فاضل قمی و محقق قمی نیز ملقب بوده است، در ابتدای جوانی در نزد پدر خود تلمذ کرد و سپس به خوانسار رفته و بعد با عزیمت به کربلا نزد محمداقبر بهبهانی به ادامه تحصیل پرداخت و بعد از اخذ اجازه اجتهاد از او به جابلاق یکی از توابع بروجرد رفت. بعدها در اصفهان، شیراز و قم اقامت گزید و به تدریس و ارشاد پرداخت. او که از علما و مراجع بزرگ وقت بود در پاسخ به درخواست عباس میرزا، رساله جهادیه‌ای که همنام با نام عباس میرزا بود نگاشت و آن را تحفة العباسیة نامید. این رساله که به صورت سؤال و جواب نوشته شده مشتمل است بر «مهمات مسائل جهادیه و دفاع با کفار در زمان غیبت ائمه اطهار علیهم الصلوات الله الملك الجبار» میرزای قمی علاوه بر این رساله در جامع الشتات نیز فصلی را به امر جهاد اختصاص داده است.
(ر. ک: مجموعه رسایل خطی فارسی، انتشارات آستان قدس، مشهد، ۱۳۶۸، دفتر اول، ص ۱۰۸-۷۷)
- ۸- جامع الشتات، بخش کتاب جهاد، میرزای قمی
توضیح: مؤلف در این کتاب مهم و پرآوازه خود فصلی را به بحث درباره جهاد اختصاص داده و جهاد با روس‌ها را واجب شرعی و کشته‌شدگان در این جنگ را به منزله شهید دانسته است. چنین می‌نماید که به نوشته‌های میرزای قمی و شیخ جعفر کاشف الغطاء درباره جهاد بیش از دیگر رساله‌های جهادیه، توجه و به آن استناد شده است. این کتاب در سال ۱۳۹۶ قمری در دو جلد به صورت چاپ سنگی منتشر شده است تصحیح جدید آن نیز با این مشخصات در دسترس است: جامع الشتات، به تصحیح مرتضی رحیمی، تهران، کیهان، ۱۳۷۱، ۳ جلد، بخش کتاب جهاد در جلد اول از صفحه ۳۴۷ الی ۴۱۵.
- ۹- جهادیه، مؤلف؟ (۱۱۲ برگ، ۱۵ سطر)
توضیح: این رساله مؤلف واحدی ندارد. در آغاز به «ابن جانبان» اشاره شده که ظاهراً منظور چند تن از مترسلان و منشیان دستگاه دولت فتحعلی‌شاه است. در این رساله از رسایل شیخ جعفر کاشف‌الغطاء و آقاسیدعلی طباطبایی و میرزای قمی نیز مطالبی ترجمه و نقل شده است. درواقع این رساله منتخبی است از چند رساله جهادیه، (ر. ک: فهرست آستان قدس رضوی، ج ۲، ص ۴۰، ش ۱۲۳).
- ۱۰- جهادیه، سیدمحمد مجاهد (عربی ۶۳ برگ، ۱۴ سطر)
توضیح: سیدمحمد مجاهد فرزند آقاسیدعلی طباطبایی صاحب ریاض‌المسائل در حدود ۱۱۸۰ ق. در کربلا متولد شد و در حمله روسیه به ایران به صدور فتاوی جهاد اقدام نمود. وی در زمره علمای اعلام زمان فتحعلی‌شاه در تجهیز سپاه اسلام بر ضد کفار متجاوز روس همراه بوده و در شکست قشون ایران چنان دچار غصه و اندوه شد که بعد از مراجعت از جنگ به کمتر وقتی در قزوین به سال ۱۲۴۲ ق. رحلت نمود. او رساله حاضر را به احتمال قریب به یقین در سال ۱۲۲۸ ق. تألیف کرده است (ر. ک: فهرست آستان قدس رضوی، ج ۲، ص ۴۱، ش ۱۳۶).
- ۱۱- جهادیه، حاج میرمحمدحسین بن عبدالباقی بن میرمحمدحسین (۱۱۴ برگ، ۹ سطر)
توضیح: مؤلف از علمای دوره فتحعلی‌شاه و از شاگردان آقا باقر بهبهانی بود که در سال ۱۲۳۱ ق. رحلت نمود. رساله حاضر یکی دیگر از رساله‌های جهادیه‌ای است که در بیان وجوب جهاد با کفار روس تدوین شده است.
(ر. ک: فهرست آستان قدس رضوی، ج ۲، ص ۴۲، ش ۱۳۸)
- ۱۲- جهادیه، میرزا یوسف بن عبدالفتاح بن میرزا عطاءالله طباطبایی (ر. ک: الذریعه، ج ۵، ص ۲۹۸)
- ۱۳- رایات [آیات] الجهاد فی اعلام العباد، شیخ ابوالحسن بن محمد کاظم جاجرمی، (۱۲۸ برگ، ۱۴ سطر)
توضیح: مؤلف از علمای متبحر و زبردست معاصر فتحعلی‌شاه بوده است. ولی کتاب حاضر را در سال ۱۲۳۸ ق. برای فرزند خود به نظم درآورده است. کتاب حاضر که درست سه سال قبل از شروع جنگ دوم ایران و روس به نگارش درآمده عمدتاً با این هدف که موجب تحریض و تشویق آحاد مردم به جهاد با کفار روس گردد، به نگارش درآمده است. کتاب دارای یک مقدمه، چهارده فصل و یک خاتمه است. مؤلف در هر فصل به آیات قرآنی و پس از آن به احادیث مناسب استناد و بعد از ترجمه و شرح آنها گاهی به گفته‌ها و نوشته‌های علما و فقها نیز استشهاد کرده است. (ر. ک: فهرست کتابخانه مرعشی، ج ۴، ص ۲۷۱-۲۷۲، ش ۱۴۸۰، میکروفیلم ۱۴۸۰، الذریعه، ج ۵، ص ۲۹۶، برای بررسی اجمالی این اثر بنگرید به: رجیلی اسفندیاری: «رایات الجهاد فی اعلام العباد»، فصلنامه علوم سیاسی، سال ۴، شماره ۱۶، زمستان ۱۳۸۰، ص ۲۸۶-۲۷۹).

در این کتاب‌شناسی علاوه بر ذکر مشخصات دقیق رساله‌های جهادیه منتشر شده و منتشر نشده مربوط به جنگ‌های ایران و روس، تعدادی دیگر از رساله‌های مربوط به جنگ انگلیس و ایران (۱۲۷۳ق) و نیز جنگ جهانی اول و تجاوز دول استعماری به بلاد اسلامی (۱۳۳۶-۱۳۳۲ق) نیز فراهم آمده و معرفی شده است

سپهسالار، ج ۱، ص ۴۱۴، ش ۵۰۱

۱۹- رساله جهادیه، حاجی ملارضا همدانی، (۶۴ برگ، ۱۰ سطر) به کوشش ابوالفضل حافظیان

توضیح: حاج ملارضا بن محمد امین همدانی (متوفی ۱۲۴۷ ق) از علمای بزرگ و فقه‌های مشهور عصر فتحعلی شاه قاجار بود و در وادی ادب و عرفان زبانزد خاص و عام بوده است. از وی اشعار و تألیفات متعددی به جا مانده است. وی رساله حاضر را درست سه سال قبل از شروع جنگ دوم ایران و روس یعنی در سال ۱۲۲۸ ق. به رشته تحریر درآورده است. هدف مؤلف ترغیب و تشویق مسلمانین به جهاد در برابر متجاوزین روس بوده و ضمناً به شرح وظایف فرماندهان و رتبه‌های مختلف نیروهای اداری و رزمی پرداخته و نکات مهمی را در مورد نظارت و جلوگیری از تخلفات دولت‌مردان متذکر می‌شود و حکام را از تعدی و ظلم بر رعایا بر حذر می‌دارد. رساله بیشتر آهنگ اجتماعی و سیاسی داشته و کم‌تر متعرض مسائل فرعی فقهی می‌گردد. [حافظیان، ص ۲۱۱-۲۱۰]

(رک: فهرست کتابخانه ملی، ج ۲، ص ۴۳۵، ش ۹۰۰، نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران درباره نسخه‌های خطی، ج ۱، ص ۵۶، حافظیان، ابوالفضل، «رساله جهادیه» فصلنامه حکومت اسلامی، سال ۲، شماره ۱، ص ۲۱۷-۲۰۹) گفتنی است که نویسنده مزبور، رساله دیگری راجع به «سلطنت و وجوب اطاعت از سلطان» نوشته و آن را تقدیم فتحعلی شاه کرده است (رک: فهرست کتب دینی خطی کتابخانه سلطنتی، ص ۵۲۷، ش ۲۶۵)

۲۰- اجوبه المسائل، بخش کتاب الجهاد، مولی غلامرضا آرائی کاشانی، به کوشش ابوالفضل حافظیان.

توضیح: مولی غلامرضا آرائی (۱۲۶۵-۱۱۹۲ ق) از علمای بنام کاشان در قرن سیزدهم هجری است که در علوم اسلامی تبحر داشته و آثار ارزنده‌ای از او باقی مانده است. وی تعلیمات مقدماتی را در موطن خود گذراند و سپس عازم عتبات شد. در محضر عالمان بزرگی همچون سیدعلی طباطبایی و سیدمحمد طباطبایی و ملااحمد نراقی علوم نقلی را فراگرفت. بعد از بازگشت به اصفهان کسب علوم را ادامه داد و به مدارج عالیّه نایل آمد. وی در دوران جنگ ایران و روس بنا به مقتضای زمان، بخشی از کتاب مهم اجوبه المسائل را به کتاب الجهاد اختصاص داد. مؤلف در این بخش به شانزده سؤال پیرامون جهاد با روس به تفصیل پاسخ داده است. از ابلائی

۱۴- جهادیه، شیخ هادی مجرم قزوینی،

توضیح: این رساله به نظم سروده شده است. خانبامشار مشخصات آن را به این صورت ثبت کرده است. مشهده، بی تا، سنگی، جیبی، بدون شماره صفحه.

(رک: خانبامشار، فهرست کتاب‌های چاپی فارسی، ج ۲، ص ۱۶۲۳)

۱۵- حسام‌الاسلام، محمدین عبدالله زنجانی، (۹۶ صفحه، ۱۲ سطر)،

توضیح: مؤلف که بعدها از بزرگان و سران بایه گردید و در جنگ با ناصرالدین شاه در واقعه زنجان کشته شد این رساله را قبل از گرویدن به بایت برای تشجیح شیعیان در جنگ با روس‌ها به نظم سرود و به فتحعلی شاه اهدا کرد. او پس از ستایش از فتحعلی شاه و عباس میرزا، اشعاری از فواید جهاد و اینکه جهاد از واجبات دین است، می‌سراید. (رک: فهرست کتابخانه ملی، ج ۷ ص ۱۵۱، ش ۱۷۲؛ فهرست کتب دینی خطی کتابخانه سلطنتی، ص ۵۷۰ ش ۲۶۶؛ فهرستواره فقه هزار و چهارصد ساله، ص ۱۷۰)

۱۶- دیباچه رساله جهادیه صغیر، دیباچه رساله جهادیه کبیر، میرزا

ابوالقاسم قائم‌مقام (رک: فهرست کتابخانه مجلس، ج ۱۷، ص ۱۸۱ و ۱۸۲، ش ۵۷۴۰، منشآت قائم‌مقام، به کوشش بدرالدین یغمایی، تهران، شرق، ۱۳۶۶، ص ۳۳۸-۳۰۱).

۱۷- رساله جهادیه، مؤلف؟، (۳۴ برگ، ۱۲ سطر)

توضیح: از فحوای این رساله برمی‌آید که نگاشتن آن زمانی بوده که روس‌ها به شهرهای شمالی ایران دست یافته و این تجاوز به اهالی مخصوصاً اهل دین و مذهب گران آمده است. نویسنده که ظاهراً از بزرگان دین بوده برای تشجیح مردمان به جنگ بر ضد روس‌ها این رساله را تألیف کرده و در آن از آداب جهاد و وجوب آن به مسلم و مسلمة سخن بسیار گفته است. (رک: فهرست کتابخانه ملی، ج ۲، ص ۱۴۶-۱۴۵، ش ۶۳۷).

۱۸- رساله جهادیه، مؤلف؟، (۷۸ برگ، ۱۱ سطر)

توضیح: مؤلف و سال تألیف مشخص نیست ولی به احتمال قوی مربوط است به جنگ‌های ایران و روس. (رک: فهرست کتابخانه

این پاسخ‌ها علاوه بر دیدگاه مؤلف در باب ضرورت جهاد با روسیه، می‌توان به مسائل زمان و اندیشه سیاسی و اجتماعی مؤلف نیز پی برد. (رک: ابوالفضل حافظیان: «گزیده رساله جهادیه و معرفی کتاب اجوبه المسائل» فصلنامه علوم سیاسی، سال ۴، شماره ۱۳، بهار ۱۳۸۰، ص ۲۳۹-۲۲۶).

۲۱- رساله‌ای در نظم از روس، مؤلف؟ (۲۶ برگ، ۱۴ سطر)
(رک: ملی تبریز، ج ۲، ص ۷۲۵، ش ۶۳۹)

۲۲- سه رساله جهادیه، سیدعلی طباطبایی و... (عربی، ۸۶ برگ، ۱۵ سطر)

توضیح: در مجموعه شماره ۶۰۱ موجود در کتابخانه آستان قدس رضوی سه رساله در باب جهاد معرفی شده است:

۱- باب جهاد از کتاب ریاض المسائل تألیف سیدعلی طباطبایی کربلایی که با خواهش کتبی عباس میرزا در باب جهاد بر سیل استعجال از آن کتاب جدا نموده و مصدر به دیباچه مستقلی داشته و در دیباچه به وجوب جهاد و لزوم اطاعت از شاهنشاه ایران در این باب فتوا داده است.

۲- رساله‌ای است به صورت سؤال و جواب، مؤلف این رساله ناشناخته است.

۳- رساله احکام الجزیه تألیف میرزای قمی که ضمیمه کتاب غنائم‌الایام چاپ شده است (رک: فهرست کتابخانه آستان قدس رضوی، ج ۵، ص ۴۰۴، ش ۶۰۱)

۲۳- سه رساله جهادیه، مؤلف؟، (عربی، ۲۴۳ برگ، ۳۲ سطر).

توضیح: آقای انوار در جلد دهم فهرست کتابخانه ملی مجموعه‌ای را معرفی کرده که سه مورد از آن جزو رساله‌های جهادیه است:

۱- از صفحه ۱۳۷ تا ۲۰۴ رساله‌ای است جهادیه که صدر و ذیل آن افتاده است. از رساله‌هایی است که در زمان فتحعلی‌شاه درخصوص جنگ ایران و روس نوشته شده است.

۲- از صفحه ۲۱۱ تا ۲۱۶ قسمتی از کتاب غایة المراد فی بیان احکام الجهاد آقا شیخ جعفر که در زمان فتحعلی‌شاه و در ارتباط با جنگ‌های ایران و روس نوشته شده است

۳- از صفحه ۲۱۷ تا ۲۴۰ رساله سؤال و جواب در جهاد است آن هم به زمان فتحعلی‌شاه نوشته شده است. (رک: فهرست کتابخانه ملی، ج ۱۰، ص ۳۸۶، ش ۱۸۰۶)

۲۴- کشف الغطاء من خفیات مبهمات شریعة الغراء، شیخ جعفر نجفی

کاشف الغطاء،

توضیح: کاشف الغطاء (مرگ ۱۲۲۸ ق) یکی دیگر از علما و مراجع مشهور دوره فتحعلی‌شاه است که در نوشته‌های جهادی از او به عنوان «شیخ المجتهدین» یاد شده است. وی در فصلی بلند از کتاب پرآوازه خود، کشف الغطاء، به مساله جهاد پرداخته و احکام آن را با موشکافی‌های فراوان مورد بازکاوی قرار داده و جنگ با «الفرقة الشیعة الاروسیة» را تحت فرماندهی فتحعلی‌شاه وظیفه‌ای حتمی و شرعی دانسته است. میرزا بزرگ قائم‌مقام رساله‌ای دیگر از شیخ جعفر را نام می‌برد که در آن نیز پیرامون

میرزا بزرگ (قائم مقام اول)

از کتاب احکام الجهاد و اسباب الرشاد دو

تلخیص دیگر نیز فراهم آورد، یکی کم

خلاصه که به جهادیه

وسطی و دیگر بیش خلاصه که به جهادیه

صغیر معروف است.

بنا به اظهار مصحح، میرزا بزرگ از خود

علاقه‌ای به انتشار دو جهادیه

کبیر و وسطی

نشان نداد و لذا این دو اثر به صورت

معدود نسخه‌هایی در کنج

کتابخانه‌ها باقی ماند

و وجوب جهاد یا کافران روسی سخن به میان آورده است. (رک: چاپ سنگی، قطع رحلی، بدون صفحه‌شمار، عبدالهادی حائری: نخستین رویارویی‌های اندیشه‌گران ایران، ص ۳۷۸)

۲۵- مشکوة الجهاد فی ترجمة مصابیح الجهاد، آقا سید محمد

توضیح: رساله مزبور تألیف آقا سید محمد [گویا مجاهد] است که شامل مطالب دقیق فقهی در مباحث جهاد است.

(رک: فهرست کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۲۳۴۶؛ رسول جعفریان: دین و سیاست در دوره صفویه، ص ۳۳۳).

۲۶- سهام عباسیه، حاجی میرزا آقاسی

توضیح: مؤلف، این رساله را در دوره فتحعلی‌شاه در ارتباط با جنگ ایران و روسیه تألیف کرده است.

(رک: فهرست کتابخانه آستان قدس رضوی، ج ۲، ص ۷۶، ش ۲۴۵؛ الذریعه، ج ۱۲، ص ۲۶۰؛ فهرستواره فقه... ص ۱۷۰)

۲۷- رساله جهادیه، مؤلف؟

توضیح: از صفحه ۱۳۷ تا ۲۰۴ یک جنگ خطی موجود در کتابخانه ملی، رساله‌ای است جهادیه که صدر و ذیل آن افتاده است. ظاهراً باید از رساله‌های جهادیه‌ای باشد که در زمان فتحعلی‌شاه برای اعلان وجوب جهاد با روس نوشته شده است (رک: فهرست کتابخانه ملی، ج ۱۰، ص ۳۸۶).

۲۸- الرسالة الجهادية المسماة بالمحمدية، عبدالرحیم مراغی، (۸۶

برگ، ۱۲ سطر)

آلمانی‌ها بعد از اعلان جهاد از سوی سلطان عثمانی علیه متفقین تلاش کردند تا با دامن زدن به تبلیغات گسترده، اذهان مردم مسلمان کشورهای اسلامی را علیه متفقین تحریک کنند. «اداره اطلاعات شرق» وزارت خارجه آلمان مسؤول این تبلیغات بود. این اداره با انتشار روزنامه «الجهاد» و نیز با پخش اعلامیه‌های فراوان این‌گونه تبلیغ می‌کرد که پس از اعلان جهاد از سوی سلطان عثمانی، هرکس در جبهه سلطان که خلیفه مسلمانان است ننگد، خلاف شریعت اسلام عمل کرده است. روزنامه «الجهاد» با این هدف انتشار می‌یافت

توضیح: این رساله در سال ۱۲۵۲ ق. تألیف و به محمدشاه اهدا شده است. در این رساله نخست در یک «هدایه» جهاد اکبر بیان می‌شود و سپس در هشت «فایده» جهاد اصغر توصیف می‌گردد. در قسمت «فواید» که وصف جهاد اصغر است از اقسام و کیفیت جهاد اصغر از غنائم و اختصاص آن به افرادی که شرع تعیین کرده سخن رفته است. (رک: فهرست کتابخانه ملی، ج ۲، ص ۱۳۰، ش ۶۲۱؛ نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران درباره نسخه‌های خطی، ج ۱، ص ۵۶).

۲۹- آداب جهاد، مؤلف؟

توضیح: آداب جهاد رساله‌ای است در دو مقاله به روش عرفانی. آغاز: «فرض جهاد و بست و گشاد و فتح بلاد و قهر عباد از فرایض اسلام است...» این رساله جزو مجموعه‌ای از چهار رساله آورده شده که بقیه مربوط به دوره ناصرالدین شاه است. (رک: فهرست کتابخانه ملک، ج ۵، ص ۱۶۵ و ۱۶۶، ش ۷۴۳).

۳۰- ترغیب المسلمین الی دفاع المشرکین، شیخ محمدرضا همدانی، به کوشش سید ابوالحسن علوی لامردی. توضیح: این رساله در سال وقوع جنگ ایران و انگلیس (۱۲۷۳ ق) که

به تصرف جزیره خارک و بوشهر از سوی انگلیسی‌ها متجر شد، نوشته شده است. هدف نویسنده تشویق و ترغیب مردم به مشارکت در دفاع از وطن و نوامیس خویش علیه کفار انگلیس بوده است. از جمله ویژگی‌های این رساله تألیف یک دوره احکام فقهی جهاد به زبان فارسی است. (رک: میراث اسلامی ایران، قم، ۱۳۷۳، دفتر اول، ص ۱۵۵-۱۱۹)

۳۱- جهادیه ناصریه، عسکری بن هدایت‌الله الحسینی: (۱۷ برگ، ۷ سطر)

توضیح: نویسنده این رساله که از تجاوز انگلیسی‌ها به حقوق ایرانیان، با اطلاع و آزرده دل بوده است، برای جهاد و مقابله با آنان این رساله را در یک مقدمه و نه فصل پرداخته است.

(رک: فهرست کتابخانه ملی، ج ۲، ص ۳۴۰-۳۳۹، ش ۸۰۳)

۳۲- رساله ناصریه [در جهاد]، حاج محمدکریم خان کرمانی، تألیف ۱۲۷۳ ق.

توضیح: حاج محمدکریم خان کرمانی (۱۲۸۸-۱۲۲۵ ق) فرزند ارشد ابراهیم خان ظهیرالدوله از آغاز جوانی تحت تعلیم و ارشاد سیدکاظم دشتی شاگرد و جانشین شیخ احمد احسانی، بنیان‌گذار فرقه شیخیه، قرار گرفت. کرمانی بعد از درگذشت استاد خود جانشین وی شد و به ترویج عقاید شیعی پرداخت. آثار وی را مشتمل بر ۲۷۸ عنوان ذکر کرده‌اند (رک: فهرست کتب مشایخ عظام، ص ۴۸۷-۳۶۰).

این دانشمند شیخی که اوج فعالیت فکری او در دوره ناصرالدین شاه بود، در سال ۱۲۷۳ قمری در واکنش به تجاوز انگلیس به بوشهر، اقدام به تألیف رساله‌ای در یک مقدمه، شش باب و یک خاتمه با عنوان «ناصریه» و وجوب جهاد با «طایفه کفر انگلیس» کرد (ص ۲۹۸) وی در این رساله جمیع مسلمانان به‌ویژه پیروان فرقه شیخیه را به شرکت در جهاد ترغیب و تشویق نمود. مؤلف در جایی از سرآغاز رساله به هدف خود از تألیف آن چنین اشاره کرده است: «عجالةً به تسویه این رساله پرداختم تا جمیع مسلمین و تمام مومنین از روی بصیرت و یقین بدانند که این جنگ همان عبادتی است لازم و فریضه‌ای است متحتم که باید به مال و جان اندر آن کوشید و نصرت اسلام و سرافشانی در رکاب ظفر انتساب پادشاه انام را بی‌بستی و دریغ تیغ قتال از نیام جنال کشید اگرچه باید تلخی زحمت چشید و سرانجام شهید شهادت نوشید...» (ص ۲۰۲)

(رک: مجمع‌الرسائل فارسی، شماره ۱، چاپخانه سعادت کرمان، چاپ اول، کرمان ۱۲۸۶ ق، از صفحه ۲۹۶ الی ۳۹۸؛ فهرست کتابخانه سپهسالار، ج ۱، ص ۴۱۳ و ۴۱۴، ش ۱۹۱؛ فهرست کتابخانه تربیت تهریز، ص ۲۳۹، ش ۲۳۴؛ فهرست کتابخانه سپهسالار، ج ۴، ص ۱۲۹، ش ۱۰۲۲)

۳۳- گزارشی از جنگ انگلیس و ایران، مؤلف؟، به کوشش سیدعلی

میرشریفی.

توضیح: این رساله به بهانه جنگ انگلیس و ایران در سال ۱۲۷۳ ق. و متعاقب فتح هرات از سوی سلطان مراد میرزا حسام‌السلطنه و شکست بعدی ایران از انگلیس به رشته تحریر درآمده است. نویسنده رساله احتمالاً از افسران و فرماندهان بلند رتبه قشون شجاع‌الملک بوده و کوشیده است با نوشتن این رساله شکست وی را در جنگ با انگلیس به گونه‌ای توجیه کند (رک: میراث اسلامی ایران، قم، ۱۳۷۴، دفتر دوم، ص ۱۷۹-۱۶۷).

فتاوی جهاد از مراجع نجف و علمای ایران آورده شده که در وجوب جهاد و دفاع برای مقابله با متجاوزان روس و انگلیس در سال‌های (۱۳۳۲-۱۳۲۹ ق) صادر شده است. در بخش دوم تعداد پنجاه و نه مورد از فتاوی جهاد از آیات و مراجع عظام عتبات آورده شده که همگی مربوط به دوران جنگ جهانی اول است. در بخش سوم تعداد سیزده مورد فتاوی جهاد از آیات و مراجع نجف آورده شده که مربوط است به اواخر جنگ جهانی و اشغال عراق از سوی انگلیسی‌ها که به قیمومیت آن کشور منجر شد.

۳۴ - الجهاد

توضیح: آلمانی‌ها بعد از اعلان جهاد از سوی سلطان عثمانی علیه متفقین تلاش کردند تا با دامن زدن به تبلیغات گسترده، اذهان مردم مسلمان کشورهای اسلامی را علیه متفقین تحریک کنند. «اداره اطلاعات شرق» وزارت خارجه آلمان مسوول این تبلیغات بود. این اداره با انتشار روزنامه فوق و نیز با پخش اعلامیه‌های فراوان این‌گونه تبلیغ می‌کرد که پس از اعلان جهاد از سوی سلطان عثمانی، هرکس در جبهه سلطان که خلیفه مسلمانان است نجنبند، خلاف شریعت اسلام عمل کرده است. روزنامه «الجهاد» با این هدف انتشار می‌یافت. نخستین شماره بحری روزنامه مزبور در اول مارس ۱۹۱۵ م / ۱۳۳۴ ق. انتشار یافت. (رک: پیتر هاینه: «الجهاد، یک روزنامه تبلیغاتی آلمانی در جنگ جهانی اول»، ترجمه چنگیز بهلولان، مندرج در کتاب در زمینه ایران‌شناسی، تهران، ۱۳۶۸، ص ۲۲۰-۲۱۵).

۳۷ - رسایل و فتاوی جهادی، شامل رساله‌ها و فتاوی علمای

اسلامی در جهاد با قدرت‌های استعماری: تدوین، تحقیق و تحشیه از: محمدحسن رجبی، سازمان چاپ و انتشارات وزارت ارشاد اسلامی، تهران، ۱۳۷۸، ۳۹۲ ص.

کتاب مشتمل است بر فهرست مطالب مقدمه گردآورنده (ص ۱۹-۱۲)، متن کتاب (ص ۳۵۱-۲۰)، فهرس آیات، احادیث، اشعار، اعلام و لغات (ص ۳۹۲-۲۵۵).

توضیح: کتاب حاضر مشتمل بر ۹۵ رساله و فتاوی جهادیه است که از سوی علمای شیعه و سنی در بخشی از گستره جهان اسلام در میان سال‌های ۱۲۰۰ تا ۱۳۳۸ قمری (۱۷۸۵ تا ۱۹۲۰ م) علیه دولت‌های متجاوز اروپایی که قلمرو مسلمین را مورد تاخت و تاز و اشغال خود قرار داده بودند، صادر شده است، رساله‌ها و فتاواها بر حسب تاریخ صدور آنها تنظیم شده‌اند. مجموعه رساله‌ها و فتاواهای گردآوری شده در این کتاب جز یک مورد یعنی رساله جهادیه حاجی میرمحمد حسین بن عبدالباقی (خاتون‌آبادی) که در لزوم جهاد با متجاوزان روس (در سال ۱۲۲۸ ق) صادر شده (ص ۱۷۰-۱۲۱) و ظاهراً برای اولین بار در این کتاب انتشار می‌یابد، بقیه رساله‌ها و فتاواهای جهادیه از منابع منتشر شده، اقتباس شده است. از جمله فتاوی شیخ جعفر کاشف‌الغطاء (ص ۲۴-۲۲)، فتاوی آقاسید علی طباطبایی (ص ۲۶-۲۵)؛ رساله جهادیه آقاسید علی طباطبایی (صاحب ریاض) (ص ۵۴-۲۷). از کتاب «جهادیه صغیر»؛ فتوا در وجوب جهاد علیه روس از عالمی گمنام (ص ۸۲-۵۵)؛ رساله جهادیه تحفة‌المجاهدین از محمدحسن گیلانی (ص ۱۲۰-۸۳)؛ رساله جهادیه حاج ملارضا همدانی (۱۷۷-۱۷۱) از دفتر اول و دوم میراث اسلامی ایران؛ رساله جهادیه حاج ملارضا همدانی (ص ۱۷۷-۱۷۱) از مجله حکومت اسلامی؛ و تعداد ۵۷ مورد از فتاوی جهادیه (از ۲۳۷ تا ۳۴۷) از این کتاب اقتباس شده است: جهادیه، فتاوی جهادیه علما و مراجع عظام در جنگ جهانی اول، به کوشش محمدحسن کاووسی و نصرالله صالحی، تهران، وزارت امور خارجه، ۱۳۷۵.

پی‌نوشت:

* کتابشناسی حاضر چهار سال پیش از این در فصلنامه نامه فرهنگ (سال سوم، شماره ۹، تابستان ۱۳۷۷، ص ۳۱۰-۲۹۹) انتشار یافت. اینک با اصلاحات و افزوده‌هایی چند بار دیگر در این ماهنامه انتشار می‌یابد.

۳۵ - بیانیه دفاعیه در جنگ بین‌الملل اول، سیدعبدالحسین لاری، به

کوشش سیدعلی میرشریفی
توضیح: سیدعبدالحسین لاری از علما و مجتهدان مبارز و استعمار ستیز جنوب ایران بود که با نفوذ بیگانگان در این خطه از کشور، به طور عملی و نظری به مبارزه و مقابله پرداخت. بیانیه مزبور نمونه‌ای از تکاپوهای نظری او به شمار می‌آید. (رک: میراث اسلامی ایران، قم، ۱۳۷۷، دفتر نهم، ص ۲۶۹).

۳۶ - جهادیه، فتاوی جهادیه علما و مراجع عظام در جنگ جهانی اول،

به کوشش محمدحسن کاووسی و نصرالله صالحی، انتشارات وزارت امور خارجه، تهران، چاپ اول، ۱۳۷۵، ۱۶۸ ص.

کتاب مشتمل است بر مقدمه کوشنده (ص ۳۸-۵)، متن فتاوی (ص ۱۱۸-۳۹)، پیوست ۱: زندگی‌نامه برخی از علماء، آیات و مراجع عظام (ص ۱۲۴-۱۲۰)، پیوست ۲: عکس‌ها و تصاویری از علماء و مراجع (ص ۱۵۷-۱۲۶)، فهرست اعلام (ص ۱۶۷-۱۵۸).

توضیح: کتاب حاضر مجموع فتاوی «جهادیه» آیات و مراجع عظام شیعه است که در سه بخش تنظیم شده است. در بخش اول تعداد هفت